

УДК: 343.296

Гитаренко О.О.

к.ю.н., доцент кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Черна О.В.

магістр права, ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ЩОДО ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДШКОДУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ШКОДИ ОСОБАМ, ЯКІ ПОТЕРПІЛИ ВІД ЗЛОЧИНІВ

Останнім часом все більшого значення набувають проблеми захисту прав та законних інтересів громадян. Багато уваги, насамперед, на міжнародному рівні, приділено захисту прав засуджених, вдосконаленню правових норм, що обмежують їх права, що перетворюються в суцільні заборони для посадових осіб пенітенціарної системи та обов'язкові зобов'язання для держави щодо матеріального забезпечення належного утримання й обслуговування ув'язнених. Парадоксально, але, як свідчить аналіз чинного законодавства України, законслухняні громадяни залишаються поза увагою законотворців і виявляються більш обтяженими зобов'язаннями і менш захищеними з боку держави, порівняно з правопорушниками.

Зазначимо, що проблема захисту прав потерпілих була і є предметом уваги вітчизняних і зарубіжних вчених, серед яких: Будякова Т., Гошовський МІ., Грабовський Л.А., Дорошенко А.Г.,

Калашниківа Н.Я., Кучинська О.П., Лобойко Л.М., Марчук Ф.М., Релецька А.Л., Солодовников С.А. та інші.

Актуальність обраної теми пояснюється наявністю прогалин у законодавстві України про забезпечення прав потерпілих та захист їхніх інтересів та необхідністю впровадження спеціального нормативного акта про посилення захисту прав і законних інтересів осіб, щодо яких вчинено злочин. Ґрунтуючись на досягненнях вказаних науковців, необхідно зазначити, що залишаються ще не визначеними питання механізму відшкодування шкоди потерпілим від злочинів.

Тема статті тісно пов'язана з реалізацією "Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007-2009 роки" [1].

Досліджуючи значене питання, вважаємо за необхідне звернути увагу на термінологію. В науковій літературі розрізняють поняття "потерпілий від злочину" і "жертва злочину".

Так, ст. 49 Кримінально-процесуального кодексу України (далі - КПК) визначає, що потерпілим визнається фізична особа, якій злочинном безпосередньо заподіяно моральну фізичну або майнову шкоду і визнано потерпілою постановою особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора, судді або ухвалою суду [2, с. 40].

Отже, процесуальний закон вказує на шкоду як на підставу для виникнення "фігури" потерпілого [3, с. 91]. Відповідно до лексичного значення слово "потерпілий" означає "людина, що дістала фізичну травму зазнала матеріальних втрат, кривди і т. ін.", а під словом "потерпіти" мається на увазі "який зазнав чогось тяжкого, неприємного, дістав фізичну або моральну травму" [4, с. 903].

Поняття "жертва" з точки зору вікімології - поняття більш широке, ніж поняття "потерпілий від злочину". У вікімології під жертвою розуміють будь-яку особу, що зазнала моральної, фізичної чи майнової шкоди від протиправного діяння, незалежно від того, визнана вона у встановленого законом порядку потерпілою від злочини чи ні [5, с. 21].

Лексичне значення слова "жертва" також дещо ширше, ніж поняття "потерпілий", щодо людини, це: "той, хто загинув від руки ворога і т. ін. Той, над ким знущуються, проявляють насилья // Той, хто переживає, терпить різні неприємності від когось, чогось, чого-небудь" [4, с. 274].

Також цікавим є співвідношення між поняттями "жертва" та "потерпілий" в інших країнах. Зазначимо, що на відміну від законодавства України, міжнародно-правовий документ "Рекомендація R-(85) 11 щодо положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального закону" (прийнятий Комітетом міністрів Ради Європи на 387-му засіданні заступників міністрів від 28.02.1984 року [6] закріплює чотири, а не три види можливої шкоди, якої може зазнавати потерпілий від злочину: фізична, матеріальна, психічна і соціальна [7, с. 110]. Проводячи деяку аналогію, можна вважати, що під

психічною шкодою розуміють шкоду яка в законодавстві України названа як моральна шкода. Виходячи із загальної змістової спрямованості зазначеного документу можна стверджувати, що зміст соціальної шкоди спрямований на захист прав та інтересів особливих груп потерпілих у випадках, коли в силу об'єктивних причин вони не відчувають фізичних і моральних страждань, як інші особи за тих же обставин. Тобто, соціальною шкодою слід вважати факт приниження особистих прав особливих категорій потерпілих в ситуаціях, коли вони з об'єктивних причин не можуть відображати фактичні обставини скоюваного щодо них діяння. Ними можуть бути особи, що страждають психічними розладами, розумово відсталі та малолітні, що не мають у даний час права на компенсацію моральної шкоди, у випадках, коли не розуміють змісту скоюваних щодо них злочинних дій. Визначення в законі їх статусу може гарантувати отримання ними додаткової можливості захищати свої права, також це буде корисно із метою профілактики злочинів, об'єктом яких виступають особливі категорії потерпілих. [7, с. 110-111].

Дійсно, особам, які потерпіли від злочину завдається шкода тричі. По-перше, безпосередньо самим злочинцем при вчиненні протиправного діяння щодо цієї особи. По-друге, діями державних органів, на які покладено обов'язки збору матеріалів дослідчої перевірки, провадження досудового слідства, судового розгляду справи та виконання покарання (адже відповідно до чинного законодавства саме на потерпілому лежить обов'язок доведення правомірності своєї поведінки, наявності у нього незаконно відчуженого злочинном майна тощо). По третє, відчай і втрата віри в справедливість, дієвість законів, користь правоохоронних органів, відновлення прав - у випадку якщо злочин не розкрито, винні не притягнуті до відповідальності (наприклад, у випадках, якщо винна особа оголошена у розшук, звільнена від кримінальної відповідальності)

чи призначено м'яке, на погляд потерпілого, покарання або ж якщо майно, на яке може бути накладено арешт, відсутнє або відшкодування розтягується на кілька років. Навіть коли винному призначено покарання у вигляді позбавлення волі, саме потерпілий (усвідомлює він це чи ні) разом з іншими заюнослужняними громадянами, регулярно сплачуючи податки державі, нестиме витрати по утриманню злочинця в закладах позбавлення волі. Крім того, американський вчений М. Філей, досліджуючи концепцію "процесу як покарання", висловив ідею, що для непрофесійних учасників, і, передусім, потерпілого, кримінальний процес сам по собі, незалежно від результатів, є тяжким тягарем - "покаранням" [8, с. 71-74].

Зі щорічним збільшенням кількості потерпілих від злочинів та розмірів заподіяної шкоди в Україні проблема відшкодування шкоди, заподіяної особам злочинними діями, набуває особливої актуальності [9, с. 157]. Так, згідно даних судової статистики 2002 року потерпіли від злочинів 256979 осіб, 2003 року - 351855, 2004 року - 328570, 2005 року - 309308 [10, с. 60-61]. Матеріальні збитки за злочинами, вчиненими організованими групами та злочинними організаціями по закінчених і розслідуваних злочинах становлять: 2002 року - 126 млн. 554,5 тис. грн., 2003 року - 101 млн. 932,9 тис. грн., 2004 року - 160 млн. 932,9 тис. грн., 2005 року - 303 млн. 134,3 тис. грн. [10, с. 191]. Отже, в Україні спостерігається стійка тенденція до щорічного зростання кількості матеріальних збитків від злочинів.

Суди за вироками та рішеннями, що набрали законної сили, станом на 2005 рік визначили шкоду, заподіяну розкраданням та іншими злочинами, в розмірі 336 млн. 378 тис. грн. Відшкодовано добровільно на стадії досудового слідства, в суді до постановлення вироку а також після прийняття судового рішення 105 млн. 194 тис. грн., або 31, 3% від розміру завданої шкоди, що була визначена судом (у 2004 році цей показник становив 33, 3%). Державній власності, зокрема, заподіяно шкоду на суму 88 млн. 216 тис. грн.,

відшкодовано 35 млн. 273 тис. грн., або 40% (у 2004 році - 37,4%), комунальній власності - на суму 7 млн. 252 тис. грн., відшкодовано 3 млн. 671 тис. грн., або 50,6% (у 2004 році - 16,2%) [11, с. 37]. Не слід забувати, що наведені дані - це лише офіційна статистика, відображена в звітах правоохоронних органів щодо відшкодування матеріальної шкоди особам, які потерпіли від злочину. Враховуючи високий рівень латентності злочинності в Україні (а в цьому випадку про відшкодування матеріальної шкоди особам, які потерпіли від злочину не може бути й мови), реальна картина набирає ще загрозливіших масштабів.

Привертає увагу той факт, що за тяжкі і особливо тяжкі злочини проти власності, за вчинення яких призначення конфіскації майна є обов'язковим, до значної частини засуджених це додаткове покарання не застосоване [12, с. 34]. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2005 році свідчить: незважаючи на постійне збільшення кількості матеріальної шкоди потерпілим, яка не відшкодована, додаткове покарання у вигляді конфіскації майна суди застосовували лише до 5,3 тис. засуджених, що на 7,1% менше, ніж у 2004 році. Тобто конфіскація майна судами застосована лише до 37,8% від кількості засуджених за статтями КК, санкцією яких її передбачено [11, с. 40].

Загальновідомо, що право на компенсацію шкоди - невід'ємне право громадян, елемент правового статусу особи (Європейська конвенція про компенсацію шкоди жертвам кримінальних злочинів, прийнята 24.11.1983 р. у Страсбурзі, та Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, прийнята 1985 року на 40-й сесії Генеральної асамблеї ООН). Але, на жаль, незважаючи на задекларовані права, на практиці законні інтереси потерпілих часто залишаються незахищеними [9, с. 157]. Відповідно до чинного законодавства України, захист потерпілого, його прав і свобод - головне завдання правоохоронних органів (ст. 1 Закону України "Про міліцію") [13, с. 48].

Незважаючи на проголошені ч. 2 ст. 3, ст. 56 Конституцією України [14, с. 15] та ст. 1177, 1207 Цивільного кодексу України [16, с. 376, 387], на підставі яких повинно реалізуватися право на відшкодування державою матеріальної шкоди особам, які потерпіли від злочину, до теперішнього часу носять декларативний характер і фактично не працюють. Хоча КПК України детально регламентує права і обов'язки учасників кримінального процесу в тому числі і потерпілого, однією із істотних вад є відсутність у переліку прав останнього права на відшкодування шкоди, завданої потерпілому злочинцем (незалежно від результатів розкриття злочину, розслідування кримінальної справи, особи і майнового становища злочинця тощо). Лише в ст. 28 КПК України зазначено, що особа, якій злочинцем завдано матеріальної шкоди, має право пред'явити цивільний позов до обвинуваченого або до осіб, які несуть матеріальну відповідальність за його дії [2, с. 18].

На жаль, практика свідчить про те, що потерпілий опиняється поза полем зору правосохоронних органів: після того, як злочин вчинено і про нього стало відомо правосохоронцям, їх увага зосереджується на злочинці та злочинці, а особа потерпілого часто залишається поза увагою науковців та правосохоронців [16, с. 245]. Існують навіть випадки, коли через несвоєчасне прийняття відповідних заходів, спрямованих на відшкодування матеріальної, моральної шкоди, надання правової та психологічної допомоги особа може знову стати жертвою або сама вчинити злочин [17, с. 101].

Виходячи з твердження, що потерпілі мають право розраховувати на відшкодування шкоди у повному обсязі, а у вчиненні злочину і заподіяння шкоди потерпілому є вина не лише злочинця, а й самої держави, остання також повинна нести відповідальність. Так, аналіз досвіду зарубіжних країн з питання правового забезпечення відшкодування матеріальної шкоди особам, які потерпіли від злочину показує, що в більшості розвинених держав

(зокрема, Австрії, Великобританії, Німеччини, Франції, США тощо) створені спеціальні державні фонди для відшкодування майнової шкоди, заподіяної особі злочинцем, а в деяких країнах - і тим, хто намагався запобігти злочині [18, с. 33]. Українські вчені Гошовський М.І., Кучинська О.П., обґрунтовуючи необхідність створення в Україні Державного фонду для відшкодування шкоди потерпілим від злочинів, наполягають на обмеженні вкладаєнь, збитки від яких дають право на відшкодування шкоди за рахунок держави, лише тяжкими (вбивства, тяжкі тілесні ушкодження, звалтування, розкрадання за обставин, що обтяжують вину), що дасть можливість звільнити фонд від компенсацій малозначної шкоди, яку пропонують компенсувати з інших джерел - допомоги по тимчасовій непрацездатності, безкоштовним медичним обслуговуванням тощо [9, с. 165-166].

Одними із джерел фінансування вказаного фонду ще в 1998 році запропоновано такі:

- суми, стягненні з осіб, які заподіяли шкоду,
- підрахунки з Державного бюджету сум, одержаних від використання праці засуджених, реалізації конфіскованого майна, через стягнення штрафів за кримінальні та адміністративні правопорушення,
- суми, одержані завдяки введенню нових форм особистого страхування - страхування осіб, які зазнають підвищеної небезпеки заподіяння шкоди (працівники міліції, тощо);
- внески кооперативів, підприємств, організацій, добродійних товариств і громадян;
- частина сум, виручених митними органами від реалізації вилучених товарів, що незаконно перевозяться через кордон;
- частина сум, що отримується за роботу органами реєстрації актових записів та нотаріатами.

Безумовно, прийняття закону щодо порядку відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди особам, які потерпіли від злочину, вкрай необхідне в Україні для захисту законних прав потерпілих.

Вже розроблено 2 законопроекти 2004 (№ реєстрації - 6283 від 25.10.2004 року) і 2006 року (№ реєстрації - 6283-1 від 17.01.2006), які визначають підстави та умови, а також встановлюють порядок і розміри відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди фізичним особам, які потерпіли від злочинних посягань на їхнє життя, здоров'я або майно. [19]. Порівняльний аналіз зазначених законопроектів дає підстави стверджувати про зваженість запропонованих норм, але, на нашу думку, проект 2004 року, де передбачено обов'язок держави, умови і підстави відшкодування не лише матеріальної (як в законопроекті 2006 року), а й моральної шкоди, є більш доцільним. Але, на нашу думку, слід в назві документу "Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди громадянам, які потерпіли від злочину" внести деякі зміни. Так, слово "громадянам" було б логічно замінити словом "особам" або "фізичним особам", оскільки, як свідчить практика, серед потерпілих від злочинів є велика частка громадян інших держав, а також осіб без громадянства. Щоправда, в ст. 1 "Сфера дії закону" міститься уточнення: "...матеріальна шкода, завдана фізичній особі (далі - громадянину)...", але більш доцільним вважаємо внести вищевикладені корективи і в саму назву та преамбулу до законопроекту.

Не може бути і мови про престиж держави, якщо вона не може захистити права своїх громадян, які потерпіли від злочинів. Права громадян України охороняються величезною системою правових норм, але вони, на жаль, не являють собою законодавчу єдність. На наш погляд, нарізла нагальна потреба в прийнятті закону України "Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди особам, які потерпіли від злочину", оскільки зростаюча соціально-правова незахищеність потерпілих поряд зі зростанням їх кількості та сум збитків, завданих злочинами, в нашій країні вимагають запровадження комплексу заходів щодо реформування законодавчої бази та вдосконалення діяльності правоохоронних органів з метою реалізації задекларованих

принципів захисту жертв кримінального прояву [16, с. 250].

Отже, з метою вдосконалення законодавства, спрямованого на захист потерпілих, вважаємо за необхідне:

- продовжуючи процес імплементації міжнародного законодавства у національне законодавство, виключити реституцію в практику відшкодування шкоди жертвам від злочинів (адже міжнародне співтовариство в представництві ООН чітко визначило, що правопорушники чи їх представники повинні надавати справедливую реституцію жертвам, їх сім'ям або утриманцям);

- розробити механізм відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди, завданої потерпілому від злочину, у випадку якщо її неможливо стягнути у повному обсязі з особи, що вчинила злочин, або її представників;

- вдосконалити критерії співрозмірності відшкодування завданих збитків потерпілим від злочину, з урахуванням як його вини, так і вини злочинця;

- створити державний фонд для надання компенсації потерпілим від злочинів;

- після усунення зазначених недоліків ввести в дію законопроект 2004 року "Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди особам, які потерпіли від злочину" (№ реєстрації - 6283 від 25.10.2004 року)

- розглянути можливість доповнення ч.1 ст. 67 Кримінального кодексу України ("Обставини, які обтяжують покарання") п.14 такою змісту: "невідшкодування матеріальної шкоди, завданої потерпілому від злочину".

На нашу думку, доповнення ст. 67 КК України зазначеним пунктом значною мірою сприятиме зацікавленості винних у скоєнні злочину (а також їх представників) у швидкому і повному відшкодуванню потерпілому завданої шкоди. Адже в ч.1 ст. 66 КК України ("Обставини, які пом'якшують покарання") міститься п.2: "добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди" [20, с. 148], що визнається судами при призначенні покарання, причому перелік

пом'якшувачих обставин не є вичерпним. При цьому, в ст. 67 КК України, що містить вичерпний перелік обставин, що обтяжують покарання, законодавець чомусь не врахував важливість відшкодування матеріальної шкоди потерпілому від злочину, для потерпілого зокрема і для підтримки стану законності в державі в цілому, що негативно відображається на дієвості законів в Україні.

Перелік посилань:

1. Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007-2009 роки, затверджена Постановою Кабінету міністрів України від 20.02.2006 року № 1767 // www/rada.gov.ua
2. Кримінально-процесуальний кодекс України. - Х.: ТОВ "Одіссей", 2005. - 264 с.
3. Назаров В.В., Смеляненко Г.М. Кримінальний процес України: Підручник. - К.: Юридична думка, 2005. - 548 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад і голов. ред. В.Т. Бусел. - К., Ірпінськ: ВТФ "Перун", 2003. - 1440 с.
5. Полубинский В.И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений. М., 1980. С. 21-23.
6. Рекомендація R-(85) 11 щодо положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального закону" (прийнятий Комітетом міністрів Ради Європи на 387-му засіданні заступників міністрів від 28.02.1984 року "Рекомендація R-(85) 11 щодо положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального закону" (прийнятий Комітетом міністрів Ради Європи на 387-му засіданні заступників міністрів від 28.02.1984 року // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
7. Будякова Т. Потерпевший: уголовно-правовой, уголовно-процессуальный и виктимологический анализ понятия // Уголовное право. - 2006. - № 3. - с. 109-113.
8. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій: Навч. посібник. - К.: Істина, 2005. - 456 с.
9. Гошовський М.І., Кучмська О.П. Потерпілий у кримінальному процесі України. - К.: Юрінком Інтер, 1998. - 192 с.
10. Злочинність в Україні. Основні показники стану та структури злочинності за 2001-2005 роки: стат. зб. - К., ВПЦ МВС України, 2006. - 201 с.
11. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2005 році (за даними судової статистики) Вісник Верховного Суду України № 6 (70) 2006 року, с. 33-47.
12. Марчук Ф.М., Грабовський Л.А. Особливості застосування конфіскації майна Вісник Верховного Суду України № 7 (71) - 2006 р. - С. 32-34.
13. "Про міліцію" Закон України від 20 грудня 1990 року № 565-XII // Довідник працівника міліції: У 2-х книгах. - Книга 1: Законодавчі та інші нормативно-правові акти з питань діяльності органів внутрішніх справ / Довід. видання. - Відп. ред. М.В. Білокозь: Уряд. С.М. Гусаров, В.Г. Слободянок, С.М. Калюк. - К.: Видавнича компанія "Воля", 2003. - с. 48-67
14. Конституція України. - Х.: ТОВ "Одіссей", 2006. - 48 с.
15. Цивільний кодекс України. - Х.: ТОВ "Одіссей", 2006. - 424 с.
16. Солодовников С.А. Виктимное поведение и защита потерпевших от насильственных преступных посягательств. Преступное поведение (новые исследования): Сборник научных трудов / под общей ред. проф. Ю.М. Антоняк. - М.: ВНИИ МВД России, 2002. - 312 с.
17. Дорошанко А.Г. Деякі проблеми відшкодування шкоди жертвам злочинів: виктимологічний аспект // Юридична наука та правоохоронна діяльність. - 2003. - Вип. 4. - С. 101-104.
18. Квашин В., Вавилова Л. Поможем жертвам преступлений // Российская юстиция. - 1994. - № 4. - С. 50.
19. "Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди громадянам, які потерпіли від злочину" // <http://gska2.rada.gov.ua/pls>
20. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Атака, 2003. - 1056 с.